

19. *Світленко С. І.* Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. – Д., 1999.

20. *Світленко С. І.* Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття: [зб. наук. пр.] / С. І. Світленко. – Д., 2007.

21. *Старицький М. П.* К биографии Н. В. Лысенко / М. П. Старицький // *Старицький М. П.* Твори : у 8 т. / М. П. Старицький. – К., 1965. – Т. 8. – С. 38.

22. *Старицький М. П.* Марусі / М. П. Старицький // *Старицький М. П.* Твори : у 8 т. / М. П. Старицький. – К., 1965. – Т. 1. – С. 68.

23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3956, оп. 1, спр. 15, арк. 70.

Надійшла до редколегії 24.04.2014

УДК 94(477)

М. В. Гаухман

Луганський обласний краєзнавчий музей

«КОЗАЦЬКА ПАМ'ЯТЬ»: КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ ЧОРНОСОТЕНЦІВ ВОЛИНИ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Розглянуто конструювання російської національної ідентичності серед українських селян Волині шляхом відзначення подій козацьких війн середини XVII ст. Показано, що в комеморативних практиках здійснювалися як національна, так і регіональна ідентифікація місцевих селян як членів «великого російського народу» і мешканців Волині та Малоросії.

Ключові слова: національна ідентичність, регіональна ідентичність, історична пам'ять.

М. В. Гаухман

Луганский областной краеведческий музей

«КАЗАЧЬЯ ПАМЯТЬ»: КОММЕМОРАТИВНЫЕ ПРАКТИКИ ЧЕРНОСОТЕНЦЕВ ВОЛЫНИ В НАЧАЛЕ XX в.

Рассмотрено конструирование российской национальной идентичности украинских крестьян Волыни путём празднования событий казачьих войн середины XVII в. Показано, что в коммеморативных практиках происходила как национальная, так и региональная идентификация местных крестьян как членов «великого русского народа» и жителей Волыни и Малороссии.

Ключевые слова: национальная идентичность, региональная идентичность, историческая память.

M. V. Haukhman

Lugansk regional museum of local lore

**«THE COSSACK MEMORY»: COMMEMORATIVE PRACTISE
OF THE VOLHYNIAN CHERNOSOTENTSY
AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY**

Designing of the Russian national identity of the Ukrainian peasants of Volhynia by celebration of events of the Cossack wars of the middle of the 17th century is considered. It is shown that in the commemorative practise it was carried out both national, and regional identification of local peasants as members of «the great Russian people» and inhabitants of Volhynia and Malorossiya.

Key words: national identity, regional identity, historical memory.

Формування української громадянської нації робить актуальними дослідження історичної пам'яті, зокрема комеморативних практик, спрямованих на творення національної та регіональної ідентичності. Національна і регіональна ідентичність є взаємопов'язаними феноменами, адже відображають належність індивіда модерного часу до «уявлених спільнот» різних рівнів. Відносини між національною та регіональною ідентичністю ускладнюються в тих випадках, коли місцеві мешканці мають етнокультурні відмінності від центру, а ментальний простір локальної спільноти містить історичні події, які не завжди вписуються в метанаратив центру. В такому разі національний і регіональний виміри ідентифікації можуть конфліктувати один із одним [24, р. 128–129].

Складний випадок поєднання національної та регіональної ідентичності являла собою ситуація із залученням українських селян Волині до національного проекту «великого російського народу» на початку ХХ ст. Одним із способів здійснення ідентифікації селян для місцевих монархістів, агентів російського проекту, були комеморативні практики, спрямовані на плекання історичної пам'яті про козацькі війни середини ХVІІ ст.

Історіографічна база нашої праці утворена дослідженнями сучасних українських і російських науковців, присвяченими російським правим силам в імперії Романових загалом і в українських губерніях зокрема. «Першою ластівкою» в історіографії монархічного руху стала монографія Сергія Степанова, в якій розглянуто основні питання ідеології та діяльності російських праворадикалів – т. зв. «чорносотенців» [20]. Особливості діяльності правих партій у період активізації громадського життя імперії напередодні та під час Першої світової війни розглянуто в монографії Юрія Кірьянова [7]. Праворадикальні сили стали провідною тематикою досліджень українсько-російського

історика Ігоря Омелянчука. Чорносотенцям в українських губерніях присвячена його перша монографія [14]; чорносотенний рух у загальноросійських масштабах розглянуто в наступній праці І. Омелянчука, що являє собою справжню енциклопедію з ідеології та діяльності російських монархістів [13]. Політичній діяльності православної церкви на Правобережній Україні стосуються статті Володимира Борщевича та Олександра Федькова [1; 21]. Зазначимо, що в статті О. Федькова приділена увага не тільки Поділля, як випливає із заголовка, а й Волині. Однак питання ставлення монархістів до історичних подій і здійснення ними комеморативних практик для національної ідентифікації населення залишилися поза увагою наших попередників.

Мета нашої статті – охарактеризувати конструювання чорносотенцями ідентичності українських селян Волині на початку ХХ ст. за допомогою комеморативних практик, спрямованих на вшанування подій і постатей середини ХVІІ ст.

Російський національний проект передбачав створення (звісно, за словами націоналістів – захист прав та інтересів) нації, яка складалася з православних східнослов'янських спільнот – «великоросів» (росіян), «малоросів» (українців) та білорусів – і поділяла традиціоналістські монархічні символи та вартості, втілені в тріаді Сергія Уварова – «православ'я, самодержавство, народність» [12, с. 31–41]. Агентами національного проекту були чиновники, інтелектуали-монархісти, російські поміщики та православне духовництво, зокрема й українського етнічного походження.

Російська опозиційна громадськість не належала до агентів російського проекту, що не робило її, так би мовити, «анациональною», але націоналізм серед російської громадськості зазвичай асоціювався з правими поглядами [11, с. 42–45]. Окремо наголосимо на ксенофобії російських націоналістів, а це на поліетнічній і поліконфесійній Волині виразилося в антисемітизмі та полонофобії чорносотенців [5, арк. 3 зв. –4].

Регіональна ідентифікація мешканців Волині здійснювалася членами праворадикальної партії «Союз російського народу» (СРН), що був найбільш масовою російською націоналістичною партією. У регіоні діяли Почаївський і Житомирський відділи СРН, активістами яких були місцеві православні священики. Наприклад, кількість членів Почаївського відділу СРН, що діяв і в сусідніх Київській та Подільській губерніях, перевищувала 100 тис. осіб, а кількість відділень лише на Волині досягала трьохсот [14, с. 37].

Центром Почаївського відділу був монастир, Свято-Успенська Почаївська Лавра. У Лаврі виходили друковані органи чорносотенців Волині – газета «Почаевские известия», яку пізніше змінив «Почаевский листок». Обидві газети відзначалися ксенофобією та мо-

нархічним популізмом. Так, місцеві євреї безрезультатно скаржилися на «Почаевские известия» до Міністерства внутрішніх справ, і навіть місцева влада відзначала «фанатизм» газети «Почаевский листок», який дискредитував самі монархічні ідеї [4, л. 11–11 об. ; 23, арк. 38 зв.].

Наскільки нам відомо, вперше чорносотенці Волині звернулися до комеморації історичних подій і постатей XVII ст. у 1907 р. Тоді в Житомирі Волинський архієпископ Антоній (Храповицький) відслужив панахиду «за знаменитого малоросійського гетьмана» Богдана Хмельницького з нагоди двохсотдвадцятип'ятиріччя його смерті [15, с. 964]. Кореспондент газети «Волынская жизнь» порівняв історичні події: об'єднання «малоросійського народу» на чолі з гетьманом заради захисту православної віри із тогочасним об'єднанням православних людей у лавах «Союзу російського народу» [15, с. 965]. Републікація цієї статті в губернському церковному виданні, «Волынских епархиальных ведомостях», вказувала на застосування комеморативних практик для політизації православного духовництва.

Продовженням комеморації подій козацької історії стало відзначення священиками-чорносотенцями річниці битви під Берестечком 1651 р. Про це місцевий поміщик і молодий історик В'ячеслав Липинський повідомив у листі до літератора Бориса Грінченка у 1908 р.: «...Наші волинські чорносотенці задумали ширити серед народу, *Sui generis* (своєрідну. – *М.Г.*) національну свідомість і почали з берестецької битви, тобто з живих ще у нас і досі традицій» [10, с. 349].

В. Липинський зневажливо називав російську національну свідомість «своєрідною», адже український і російський національні проекти були конкурентами у прагненні «націоналізувати» місцеве селянство. Однак з'ясування причин перемоги українського та поразки російського націоналізму в Наддніпрянській Україні, підтвердження чого стала масова підтримка українського національного руху в революційному 1917 р., виходить за межі нашої статті.

У 1913 р. на Козацьких могилах з розмахом відсвяткували річницю битви під Берестечком. Літургію на честь козаків проводив єпископ Гавриїл, а на літургії були присутніми вищі волинські чиновники та громадські діячі: волинський губернатор, губернський предводитель дворянства, декілька повітових предводителів дворянства, помічник попечителя Київського навчального округу та голова Житомирського відділу СРН [18, с. 6].

Наприкінці літургії єпископ Гавриїл виголосив невеличку проповідь, в якій, за словами кореспондента «Почаевского листка», «викрив усю неспроможність космополітизму та... застеріг слухачів від сучасних модних захоплень і на закінчення прохав слухачів *наслідувати приклад православних предків-козаків*, тобто бути вірними си-

нами єдиної апостольської та святої православної віри (курсив наш. – М.Г.)» [18, с. 6].

Отже, організатори святкування зверталися до конструювання історичних уявлень місцевого населення, щоб надати йому приклади для наслідування – відповідні точки для колективної ідентифікації з православним «великим російським народом».

Після єпископа Гавриїла виступили декілька представників духовництва, один із яких, виходець з Галичини, виголосив палку промову: «Двісті шістдесят років тому на цьому святому місці, ляхи-езуїти в звірачій спосіб побили наших дідів-козаків, ... за те тільки, що ті наважилися захищати святу православну віру і свою батьківщину. ... Як у давнину мученицька смерть християн була причиною зростання християнства, так і *смерть наших дідів-козаків є причиною нашого національного відродження та укріплення в серцях наших святої православної віри* (курсив наш. – М.Г.)» [17, с. 3]. Однак найбільшу увагу в своїй промові галицький священник приділив сучасній йому боротьбі поляків-католиків проти православних «росіян» (сучасною мовою – українців) Галичини, які залишили греко-католицтво.

Важливою деталлю відзначення річниці битви під Берестечком було те, що під час вєнощної молитви, – перед літургією, проведеною єпископом Гавриїлом, – один із проповідників звернувся до мирян «простою місцевою мовою» [18, с. 6], себто українською мовою. Як бачимо, священниками-чорносотенцями керувало намагання бути зрозумілими для українських селян Волині.

«Почаевский листок» присвятив окремий номер урочистостям на Козацьких могилах. А в подальшому на сторінках газети продовжували з'являтися статті, присвячені козацьким війнам. Так, автор статті про полонізацію західних губерній, «колиски Росії», писав про втрату місцевими мешканцями історичної пам'яті: «...Люди Західної Русі забули все, цілковито все, що стосувалося їхніх прадідів: Богдан Хмельницький, навіть Гайдамащина кінця XVIII ст. та про все це немає жодних споминів» [2, с. 10].

У 1914 р. архімандрит Почаївської Лаври Віталій (Максименко) розпочав збір коштів на спорудження церкви, присвяченої козакам, загиблим у битві під Берестечком. В оголошенні про збір коштів архімандрит Віталій навіть вдавня до промовистої конфесійної лексики: «...Іх (козаків. – М.Г.) кров була *кров'ю заповіту*, який навіки поєднав у 1654 р. на Переяславській раді Велику і Малу Русь в єдине могутнє царство (курсив наш. – М.Г.)» [3].

Отже, починаючи із 1907 р., волинські священники-чорносотенці відзначали пам'ятні дати, пов'язані з Богданом Хмельницьким і битвою під Берестечком. Причому до святкування річниць битви під Берестечком залучалися селянські маси, а газета «Почаевский листок»

закликала до відродження історичної пам'яті серед волинських селян. Козацькі війни середини XVII ст. розумілися чорносотенцями як боротьба православних росіян з Малоросії проти католицької Польщі, а відтак – як приклад для наслідування сучасникам, уявним нащадкам «дідів-козаків». Вони мали усвідомити російські національні інтереси, які – в очах монархістів – полягали у боротьбі з «полонізмом», як тоді називали польський націоналізм.

Спробуємо визначити причину звернення волинських чорносотенців до відзначення подій козацьких війн середини XVII ст. Ці події були побічними для провідної лінії російського імперського метанаративу – історії «збирання земель» Московським царством / Російською імперією під скіпетром Рюриковичів–Романових [16, с. 106–107]. Однак козацькі війни належали до тих небагатьох сюжетів української історії, які були вписані в російський метанаратив і вивчалися в гімназіях та університетах [8, с. 190–192].

На перший погляд, вибір постаті Богдана Хмельницького та подій козацьких війн, які відбувалися на теренах Волині, за відправні пункти для конструювання російської національної ідентичності серед місцевого населення здається цілком зрозумілим. Проте, як показав Сергій Єсельчик, вивчення курсу російської історії слабко впливало на історичні уявлення освічених людей того часу [6, с. 88–102]. Тож актуальність «локальної» української історії XVII ст. для волинських священиків-чорносотенців навряд чи була безпроблемною та самозрозумілою.

Звернення монархістів до комеморації козацької історії було спричинено, на наш погляд, не стільки її значенням для творення «російськості», скільки потенціалом для конструювання образу «ворога» з католицького населення Волині. Якраз після 1905 р. відбувалося погіршення російсько-польських відносин, зокрема, викликане місіонерською діяльністю Римо-католицької церкви після 1905 р. Загострення міжнаціональних відносин сталося в 1911–1912 рр., коли Холмщина була виділена в окрему губернію, було запроваджено земський устрій у західних губерніях і здійснювалася протидія місіонерській діяльності католицької церкви, яка в очах монархістів була провідником «полонізму». Саме тому антипольські й антикатолицькі висловлювання були доволі поширені на сторінках церковної преси Правобережжя [9, с. 232–235; 19, с. 1121–1122].

Суто релігійна – антикатолицька – пропаганда не була надто дієвою, оскільки постійно відбувалися переходи місцевих мешканців з православ'я до католицизму [22, арк. 12]. Відтак звернення чорносотенців до регіональної історії являло собою ефективний інструмент для «іншування» поляків і католиків, а відтак – національної ідентифікації волинських селян як представників «великого російського народу».

Комеморативні практики чорносотенців були покликані сконструювати російську ідентичність селян Волині, а тому російські націоналісти називали їх «росіянами», проте не «волинцями», не «малоросами» і, зрозуміло, не «українцями», адже монархісти прагнули наголосити на єдності православного «великого російського народу» від Карпат до Камчатки. Однак звернення до регіональної спільноти та історичних подій, побічних для провідної лінії імперського метанаративу, а також застосування священиками української мови, робило цю ідентифікацію й регіональною.

Історична пам'ять нащадків «дідів-козаків» апелювала до мешканців регіонів – Волині та Малоросії. Відтак, попри наміри чорносотенців, відбувалася регіональна ідентифікація українських селян як православних «росіян» Волині та Малоросії з власною – «волинською» чи «малоросійською» – історією. Припускаємо, що регіональна ідентифікація могла потенційно загрожувати російській національній ідентичності, адже в умовах стрімкої політизації початку ХХ ст. перехід від регіонального «малороса» до національного «українця» був цілком можливим.

Таким чином, коменоративні практики чорносотенців Волині були спрямовані на ідентифікацію українських селян з православним «великим російським народом» шляхом протиставлення їх уявному ворогу, «полякам-католикам», через відзначення подій козацьких війн середини ХVІІ ст. Ці коменоративні практики призводили також до конструювання регіональної ідентичності місцевих селян як мешканців Волині та Малоросії / України.

Подальшим напрямом досліджень ролі історичної пам'яті у процесах націєтворення в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. може бути вивчення коменоративних практик української громадськості, спрямованих на ідентифікацію етнічно українських селян як членів української нації.

Бібліографічні посилання

1. *Борщевич В.* Русофільство, чорносотенні погляди волинського православного духовенства першого двадцятиліття ХХ ст. / В. Борщевич // Пробл. гуманітарних наук. Наук. записки ДДПУ. Серія «Історія». – 2009. – Вип. 24. – С. 250–263.
2. *Вещий.* Польская политика в Западной Руси / Вещий // Почаевский листок. – 1913. – № 30 (1 августа). – С. 9–12.
3. *Виталий (Максименко).* К русским людям. О постройке церкви-памятника на Казачьих могилах под Берестечком / Виталий (Максименко) // Почаевский листок. – 1914. – № 20 (29 марта). – С. 6.
4. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 102: Особый отдел, оп. 236, отд. 2-ое, д. 9, ч. 6.
5. Державний архів Житомирської області. – Ф. 1, оп. 35, спр. 2869.

6. *Скельчик С.* Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття / С. Скельчик ; пер. з англ. – К., 2010.
7. *Кирьянов Ю. И.* Правые партии в России. 1911–1917 гг. / Ю. И. Кирьянов. – М., 2001.
8. *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут ; пер. з англ. – К., 2004.
9. *Линчевский Г.* К вопросу о приёмах римско-католической пропаганды и о способах борьбы с нею / Г. Линчевский // Киев. епархиальные ведомости. – 1907. – № 10. – Часть неофициальная. – С. 230–240.
10. *Липинський В.* Твори, архів, студії / В'ячеслав Липинський ; за ред. Я. Пеленського. – К. ; Філадельфія, 2003. – Т. 1. Архів. Листування (А–Ж).
11. *Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / А. И. Миллер. – СПб., 2000.
12. *Миллер А. И.* История понятия нация в России / А. И. Миллер // «Понятия о России». К исторической семантике имперского периода / под ред. А. Миллера, Д. Сдвижкова, И. Ширле. – М., 2012. – Т. 2. – С. 7–49.
13. *Омельяничук И. В.* Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914) / И. В. Омельяничук. – К., 2007.
14. *Омельяничук И. В.* Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.) / И. В. Омельяничук. – К., 2000.
15. Панихида по Богдане Хмельницком и слово архиепископа Антония // Воляские епархиальные ведомости. – 1907. – № 32 (11 ноября). – Часть неофициальная. – С. 964–966.
16. *Плохий С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохий ; авторизований пер. з англ. М. Климчука. – К., 2011.
17. Речь, произнесённая на Казацких могилах православным священником с. Теляж (из Галиции) о. Илечко // Почаевский листок. – 1913. – № 28 (18 июля). – С. 3–4.
18. Святая годовщина // Почаевский листок. – 1913. – № 28 (18 июля). – С. 5–8.
19. *Скрипчинский В.* Католическая пропаганда в Киевской губернии / В. Скрипчинский // Киев. епархиальные ведомости. – 1906. – № 49. – Часть неофициальная. – С. 1119–1124.
20. *Степанов С. А.* Чёрная сотня в России (1905–1914 гг.) / С. А. Степанов. – М., 1992.
21. *Федьков О.* Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку XX ст. / О. Федьков // Молода нація. – 2004. – № 4. – С. 5–21.
22. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442, оп. 642, спр. 411.
23. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442, оп. 861, спр. 259.
24. *Magocsi P. R.* The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus', 1848–1948 / Paul Robert Magocsi. – London–Cambridge, 1978.

Надійшла до редколегії 15.11.2013